

PAVAO MOLITELJ

Dr Bonaventura DUDA

I. Uvodna razjašnjenja

1. Iz prebogate poruke NZ-a o molitvi¹ odabrali smo temu Pavao molitelj.² Pavao je svakako vrhunski religiozni genij, napose kršćanstva, a molitva je središnji fenomen religioznosti i najizvorniji čin vjere, koja se zgusnuto izražava u molitvi.³ I u tom smislu vrijedi drevno načelo: »Lex orandi — lex credendi.« Mogli bismo to prevesti: »Reci mi svoju molitvu, reći ću ti tvoju vjeru.« Stoga je izučavanje Pavlove molitve vrlo smjerodavno. Tu nas Pavao dvostruko zanima: *Prvo*, što on uči o molitvi? *drugo*, Pavao u molitvi.⁴ Ta se dva promatranja proučuju.

¹ Biblijska tema o molitvi ipak, uza sve svoje bogatstvo, nije studijski dosta obrađena, kako ističe niže navedeni A. HAMMAN, *n. dj.*, str. 5 i — u vezi s Pavlom — str. 244. Usp. i L. CERFAUX u niže nav. čl., str. 469.

² Pri izradbi ovog predavanja poslužio sam se poglavito ovom literaturom: HAMMAN A., *La prière. Le Nouveau Testament*, Paris-Tournai 1959 (Ch. III, *La prière chez saint Paul*, str. 245—337). — DEL VERME M., *Le formule di ringraziamento postprotocollari nell'epistolario paulino*, Roma 1971. — SPICQ C., *Théologie morale du Nouveau Testament*, I—II, Paris 1965 (osobito *La prière*, I, str. 355—369). — Navodim i ostalu literaturu u koju sam imao uvid: AUBRY J., *La prière chrétienne de demande u Assemblées du Seigneur* (1965), n. 48, str. 76—89. — CERFAUX L., *L'apôtre en présence de Dieu. Essai sur la vie d'oraison de saint Paul u Recueil Lucien Cerfaux*, II, Gembloux 1954, 469—481. — DURWELL F. X., *L'efficacité de la prière de demande u Lumen vitae*, vol. 23, 1968, str. 221—244. — EMERY P.—Y., *La prière dans saint Paul*, u *Lumen vitae*, vol. 24, str. 429—439. — GAIDE G., *La prière missionnaire (1 Tim 2,1—7) u Assemblées du Seigneur*, n. 98, str. 14—24. — DE GOEDT M., *L'intercession de l'Esprit dans la prière chrétienne (Rom 8,26—27) u Concilium* n. 79, 1972, str. 25—35. — HITZ P., *Notre prière de demande dans le mystère du Christ u Lumen vitae*, vol. 23, 1968, str. 259—319. — J. JEREMIAS, *Teologia del Nuovo Testamento*, Brescia 1972, str. 48,76—83, 213—233. — MURRAY A., *The ministry of Intercession*, Old Tappan 1972 (osobito str. 103—110). — NIELEN J. M., *Gebet und Gottesdienst im Neuen Testament*, Freiburg 1963. — RAHNER K., *Eléments de théologie spirituelle*, Paris 1964 (*L'appel a la prière*, str. 183—195). — RIGAUX B., *Les Epîtres aux Thessaloniens*, Paris-Gembloux 1956. — SCHLIER H., *Der Brief an der Epheser*, Düsseldorf 1965. — SCHNACKENBURG R., *Le message central du Nouveau Testament*, Le Puy-Lyon 1963 (osobito str. 204—212). — SPICQ C., *Les Epîtres pastorales I—II*, Paris 1969. — THOMPSON J. G. S., *Prayer u Baker's Dictionary of Theology*, Grand Rapids 1969, str. 412—415.

³ »Molitva . . . sačinjava dušu vjere i izraz religije« (HAMMAN A., *n. dj.*, str. 5). »Molitva je 'mjesto' objave i predaje« (ISTI, *n. dj.*, str. 6). A L. CERFAUX, *n. čl.*, str. 470 piše: »Molitveni život eksteriorizira i izražava dubok vjernički život; kao što to veli Fr. Heiler, sažimajući tvrdnje iz različitih izvora, 'život molitve je središnji fenomen religije' (F. HEILER, *Das Gebet*, München 1921, str. 1)«.

⁴ »Sva se Pavlova 'teologija' nalazi u molitvi. Molitva je za nj — moleća vjera, vjera motrena, pred licem Božjim. Stvarno, ona zauzimalje središnje mjesto u njegovu Evandelju; ona ej kao ognjište koje pothranjuje i osvjetljuje njegov život« (A. HAMMAN, *n. dj.*, 245). »Pavlova je molitva . . . najintimniji izraz njegova nutarnjega života i ukratko njegove religioznosti. Ona ima prednost pred molitvom Djelâ, pa i samog Evandelja, što nam o njoj ne izvješćuje netko treći, nego nam sam zainteresirani govori i, zajedno sa svojom zajednicom, molâ« (ISTI, *n. dj.*, 246). Moglo bi se reći: »Izviščaj Djelâ izvješćuje nas o Apostolovoj molitvi u zaleđnu stanju, dok nam je njegove poslanice prikazuju u plamenu njene erupcije te možemo zateći Apostole u molitvi« (ISTI, *n. dj.*, 247).

Uz ono što čitamo u Djelima apostolskim o Pavlu molitelju, u svim njegovim poslanicama nalazimo bogate tragove njegove molitve i po-uke o molitvi. To upućuje na Pavlovo duboko unutarnje iskustvo, koje doseže i karizmatičke vrške tzv ulivene molitve i izvanrednih mističkih stanja.⁵ Ne ulazeći ovdje u istančana pitanja slojevite autentičnosti, uzimamo u obzir sav tradicionalni »corpus paulinum«, izdvajajući — već i zbog zatvorene svojevrsnosti — samo Poslanicu Hebrejima. Posebno se osvrćemo na tzv. postprotokolarnu formulu Pavlovih pisama: u samim počecima većine poslanica nalazi se zgnusnuta informacija o Pavlu molitelju.⁶

2. Već u samom uvodu moramo upozoriti — i to u vezi s Pavlom i u vezi s tematikom ovoga Tjedna: *Molitva u kršćanskoj zajednici* — da bi bilo vrijedno, čak i potrebno, da se u posebnom predavanju ustanovi sav opseg pavlovskog, a onda novozavjetnog, a potom i hrvatskog molitvenog rječnika.⁷ Teško je reći što sve spada pod »moliti«; ipak se dađe, možda, reći što svakako pod to spada. Nejasnoće u rječniku dovede do spletenih nesporazuma, a sužavanje rječnika, do diskusionih začepjenja ili čak do naglih optužbi. A treba reći da se u Pavla nalazi gotovo sva problematika molitvenog rječnika:⁸

— on znade za molitvu zasebničku i zajedničku (teško bi se moglo govoriti o privatnoj i crkvenoj molitvi, jer je za nj svaka molitva bar »u Crkvi« i »iz Crkve«);⁹

— poznaje mnoge oblike molitve: klanjalica, zahvalnica, molbenica, zagovornica . . . ;¹⁰

⁵ Usp. L. CERFAUX, str. 478, 480.

⁶ Iscrpno je o tome pisao DEL VERME M., n. dj., *Budući da ćemo se češće navraćati na tu temu, navodimo po tome djelu (str. 73) popis tih mjesta: 1 Sol 1,2—10; 2 Sol 1, 3—12; 1 Kor 1,4—9; 2 Kor 1,3—11; Rim 1,8—12; Fil 1, 3—11; Kol 1, 3—12; Ef 1,15—19; Flm 1,4—7; 2 Tim 1,3—5. Lijepa shema početaka tih zahvalnica nalazi se na str. 44.*

⁷ Istina, u tome se valja čuvati da ne bismo pošli putem starih biblijskih teologija koje polaze od sadašnjega molitvenog nazivlja da ga nađu u biblijskim tekstovima. Naš pokušaj svakako nije sistematičan, a još je manje iscrpan: želimo samo upozoriti na problematiku i uputiti na tekstove.

⁸ Pitanjem pavlovskom molitvenog rječnika bave se: L. CERFAUX, n. čl., 475; A. HAMMAN, n. dj., 248—250; DEL VERME, n. dj., 140—143; što u pojedinostima razrađuju, dakako, poznati Kittelov *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* i pojedini komentari. Najviše molitvenog rječnika zajedno nalazimo u 1 Tim 2,1 što u Rupčićevu prijevodu glasi: »Molim da se upravljaju prošnje, molitve, zazivi, zahvaljivanja . . . « a u *Svaganja čitanja III*, 152: »Preporučujem . . . da se obavljaju prošnje, molitve, molbenice i zahvalnice . . . «

⁹ Odmah na početku svoje knjige A. HAMMAN, n. dj., 5 upozoruje da molitva u biblijskoj smislu obuhvaća zasebničku i liturgijsku molitvu; hoćemo li biti vjerni Sv. pismu, ne smijemo nikada dijeliti jednu od druge, a još manje suprotstavljati ih jer iz toga izvire čitav niz krivih problema i pravih zastranjenja. Valjalo bi uvijek imati na umu riječi sv. Ciprijana: »Navješnik mira i učitelj jedinstva nije htio da molimo molitvu pojedince, svaka za se . . . Ne velimo: »Oče moj« . . . ni »Kruh moj« . . . Jedna je i zajednička u nas molitva; pa kad molimo, ne molimo za jednoga nego za cio narod, jer smo mi, cio narod, jedno. Bog učitelj mira i sloge, koji je naučavao jedinstvo, htjede da jedan moli za sve, kao što je On u jednome nosio nas svet. (KOLOMAN RAC — FRANJO LASMAN, *Izbor iz stare književnosti kršćanske*, Zagreb 1917, 103—104).

¹⁰ Veliki učitelj mnogoobličnosti molitve, ili točnije, po njemu, četiriju temeljnih čina religioznosti (klanjanje, zahvaljivanje, prošnja, kajanje) bijaše naš pok. prof. Dr Aleksandar Gahs (u posljednjim njegovim skriptima — skriptima, jer nisu mogla biti tiskana — o tome piše u samome početku). — Trebalo bi i tu ustanoviti točnije i stalnije nazivlje, a osobito bi valjalo raslojiti najviši čin molitve: klanjanje koje svakako obuhvaća *udivljenje i stavljenje te hvaljenje* Boga z b o g n j e g a s a m o g a. Pavao je veliki *udivljenik* Božji; i to trvenstveno, kako ćemo još istaći, on se divi veličjima Božjim — »magnalia Dei« — u povijesti spasenja (što ne isključuje divljenje Bogu u prirodi, kao u Ps 8). Zato bi nam trebala, uz riječ *zahvalnica*, i riječ *hvalnica*. Tada bi nam jasnija bila primjedba A. HAMMAN, n. dj., 296: »Hvalnica je sva usmjerena Onime koga veličamo. Bog joj je subjekt: Bog jest . . . , Bog ima . . . Zahvalnica je sva usmjerena na onoga koji veliča. Njoj je subjekt čovjek; ja priznajem . . . Prva je obojena radošću, spontanošću; druga odgovara svačenoj dužnosti. Hvalnica odgovara na Božje djelovanje, a zahvalnica je izazvana . . . primljenim Božjim dobroćinstvom.«

— piše ili bilježi najrazličitije molitvene obrasce: poklike, liturgijske pozdrave, slavoslovlja, blagoslove, himne . . . ;¹¹

— poznaje redovitu i ekstatičnu i ulivenu molitvu;¹²

— s njim u vezi, mogli bismo govoriti o molitvi: izričnoj, o molitvi slušanja, o molitvi šutnje . . . ;¹³ pa o »molitvi« koja znači »radost: biti zajedno«;¹⁴

— on zna za molitvene trenutke i molitvu svih časova; zna za produženu (ekstenzivnu), ali i za intenzivnu molitvu koja ne mora biti »dugočasna«;

— pažljiv je na izmjenu ritmova između akcije i kontemplacije (o čemu češće govori papa Pavao VI), ali upućuje na jedinstvo molitvenog i djelatnog života što se slijeva u *jedan* apostolski život;¹⁵

— upućuje na različite molitvene stavove¹⁶ i na pojedine molitvene situacije;¹⁷

¹¹ O tome malo niže.

¹² Usp. bilj. 5.

¹³ U židovskoj i kršćanskoj molitvi ima mjesta za ovu *molitvu slušanja*, gdje ne samo da molitelj(i) govori(e) Bogu — i to, idealno, Božjim riječima (iz Biblije) — nego stvarno *sluša* Boga koji im, u Bibliji, govori. Trebalo bi tako — i molitveno — vrednovati čitanje Riječi Božje, osobito u liturgiji. Taj smisao imaju stare i nove *psalmske molitve*: nakon što smo Bogu »govorili« svoju hvalu, zahvalnost i muku *njegovim* riječima, sabiremo se da to pretočimo u *svoje* riječi. — Glede *molitve šutnje*, još ću jednom — kada bude riječ o pneumatološkom vidu molitve — navesti glasovito mjesto Rim 8, 26—27: zar često kršćanin — skamenjen pred nesrećom ili zapanjen pred srećom, i ništa ne govoreći — ne moli? Cak ne bi znao ni »reći« što tada moli! Duh razumije njegovu molitvu i tumači je pred Bogom! Usp. HITZ P., n. čl. u *Concilium* br. 79.

¹⁴ Čini se da bi danas, u doba crkvene šansone, valjalo dobro proučiti osobito Kol 3,16 = Ef 5,18—20 = 1 Kor 14,15 sl i dr. Tu molitva i nije toliko usmjerena na Boga, nego ponajprije izražava neku *oratio amicitiae* — *molitvu prijateljavanja*: »radost: biti zajedno« što je suosjećaju kršćani, živeći riječ Isusovu: »Gdje su dvojica ili trojica . . .«. Usp. SCHLIER H., n. dj., 245—250; A. HAMMAN, n. dj., 255. Vrijedno je razmisliti s tim u vezi o oživljavanju spontane pjesme i molitve na liturgijskim i drugim kršćanskim skupovima, bar u određenim trenucima i na određenim razinama. Značajno je što primjećuje najnovija *Traduction oecuménique de la Bible: Le Nouveau Testament*, Paris 1972 uz Kol 3,16: »Tri termina (u ovome retku) mogu označivati improvizacije što ih pobuđuje Duh tijekom liturgijskoga skupa.« Zanimljiva je i primjedba Tertulijanova *Branica*, br. 39 (R. KOLOMAN — F. LASMAN, *Izbor iz stare književnosti kršćanske*, str. 96): »Kad operu ruke i napale svjetlo, onda na poziv izide tkogod na srijedu i — *kako već može* (!) — pjeva iz Sv. pisma ili što iz svoje glave. Ele po tom se vidi kako se nakitio« (što čisto smjera na Ef 5,18sl).

¹⁵ Kako ćemo tijekom izlaganja više puta zapaziti, u Pavla molitven izraz nije neka nadogradnja, nego provaljuje iz jednoga, rekli bismo, trajnoga molitvenog stanja. Samo u tome smislu: a) njegovi *vremenski prilogi o molitvi*: svađa, neprestance . . . nisu puste hiperbole; b) mogao je biti tako *spontan* u provalama svoje molitvenosti, kako je osobito jasno iz postprotokolarnih zahvalnica njegovih poslanica (usp. bilj. 6). Usp. L. CERFAUX, n. čl., 480; A. HAMMAN, n. dj., 300, pod naslovom »*Prière et évangélisation*«.

¹⁶ U Ef 3,14 nalazimo izraz: »*Prigibljem koljena*« što je tipičan molitveni stav u SP-u: u NZ-u ga nalazimo 1 X u Marka (Mk 15,19 = u podrugljivom smislu: vojnici klekaju pred Isusom) i 5 X u Luke u kojega je to vrlo naglašen molitveni stav (usp. Lk 22,41 / Mt 26,39 = u Mateja Isus u muci *pade licem na zemlju*, a u Luke *kleknu na molitvu*: Dž 7,60 . . .). U Pavla nalazimo izraz u vrlo značajnim tekstovima: Rim 14,11; Fil 2,10; Ef 3,14. — U 1 Tim 2,8 spominje se molitva *uzdignutih ruku* što označuje, izgleda, prinos samoga sebe (usp. Ps 141,2; 28,2; 63,5), a ima i primisao bespomoćnosti, nenaoružanosti. To je tipičan izraz naistrajnih likova Molitelja (L'Orante), a u kršćanstvu je već zajamčen u Tertulijana (*De oratione*, 11,14,17) s time da ponirna izraz srobljenja s Kristom raspetim i našeg učešća u njegovoj spasovnoj molitvi za sav svijet (C. SPICO, *Les Epîtres pastorales*, str. 372—373).

¹⁷ Tako npr. Pavao, izgleda, upućuje na molitvu prije jela: 1 Tim 4,1—5. Vrijedi prepisati ovdje komentar što ga daje tim riječima C. SPICO, n. dj., str. 499—500: »Kad god se koje ielo uzimlje sa zahvalnošću, ono se »posvećuje« i ulazi u bogostovni red što slavi Bogu (usp. Rim 15,16; 1 Kor 1,2) . . . Uostalom, jer sve od Boga dolazi, u konačnici treba da je sve k njemu usmjereno (Ps 24,1 = 1 Kor 10,26). Zato je hrana posvećena kad je onaj koji je uzimlje namjerno posvećuje službi Božjoj . . . »Riječju« se obavlja »sakramental« (blagoslovina); ona je znak i »vodič« Božjega blagoslova nad sav molitelj tjelesni i ljudski život. Ovaj redak je najstarije svjedočanstvo o vrjednosti liturgijskih blagoslova nad odijelima i predmetima što ih kršćani upotrebljavaju . . . Ne treba se čuditi koliko tome Pavao pridaje vrjednosti . . . , jer ništa nije više u skladu s duhom vjere i s pravom bogoljubnosti, *eusebeia*, kao ovu: uvjerenje da je svijet i sve što on obuhvaća dobar kao i radost što se izvija u zahvaljivanje Bogu kad god se kršćanin svijetom služi. »S tim u vezi valja spomenuti i glasoviti tekst iz Tertulijanova *Branica*, br. 39 (K. RAC — F. LASMAN, *Izbor iz stare književnosti kršćanske*, str. 96): »Kršćani ne legnu za stol, dok ne ovrše molitve Bogu.«

— daje uporište za razlikovanje molitve u najužem i najširem smislu;

— iz njegovih se poslanica izvija problematika odnosa između bogoljublja, bogoslužja i bogoštovlja, u što ulazi i kršćanska dobrotvornost;¹⁸

— nadasve se u njega izvija *euharistija* — zajedno s molbenicom ili zagovornom molitvom — kao vrhunski molitveni čin, pa onda kao sveobuhvatni oblik kršćanske molitve i molitvenosti (kao učestala molitva i molitva trajnoga čina objedinjenja kršćanskog života). Izraz *euharistija* konačno sve više postaje »terminus technicus« kršćanskoga kulta,¹⁹ i označava Kristov spomen-čin koji sakramentalizira sve kršćansko životno zalaganje.

Odatle je jasno da nam Pavao može poslužiti kao izvrstan učitelj molitve, koja predstavlja tako svestranu zbilju kršćanske egzistencije te su stoga s njome u vezi jednako opasna i »uprošćavanja« i uopćavanja.

II. Pavao o molitvi

3. Dobro je zamijećeno ovo: »Poticaj na ustrajnu molitvu ponavlja se u Pavla kao »Leitmotiv«, misao vodilja, gotovo prekomjerno. Ali je značajno da Pavao o tome govori onako usputno, i to nikada u strogo pobudnom dijelu poslanica. Radi se, dakle, više o povjerljivu očitovanju njegove nutarnjosti nego o moralnoj pouci.«²⁰ Koliko se zbilja molitve sama po sebi nameće, pokazuju tipični Pavlovi izrazi koji se inače navode pod naslovom o ustrajnosti molitve. Zaustavimo se samo na post-protokolarnim zahvalnicama. Tu se nalaze ovi uporni vremenski priloci: moliti treba *uvijek* — *pantote*: 1 Sol 1,2; 2 Sol 1,3; 1 Kor 1,4; Rim 1,8; Fil 1,3; Kol 1,3; Flm 4; *neprestano* ili *neprekidno* — *adialeptos*: Rim 1,8; 2 Tim 1,3; *danju i noću* — *nyktos kai hemeras*: 2 Tim 1,3; *bez predaha* — *ou pauomai* (bez pauze!); Ef 1,16. Ti se izrazi nalaze i u drugim Pavlovim izričajima o molitvi.²¹ Po 1 Sol 3,10 Pavao se moli *hyperperissou* što bismo mogli prevesti *preko svake mjere*, sa svom upornošću, ili, kao Rupčić: *najusrdnije*. (Tu u nastavku — 1 Sol 3,11—12 — saznajemo što je predmet takve Pavlove molitve.) U Fil 1,3—4 te u sklopu Ef 6,10—20 i u 1 Tim 2,1—8 čujemo zgusnute Pavlove poticaje

¹⁸ U tome će biti govora u br. 13 ovoga članka.

¹⁹ To samo usput spominjemo, jer je to predmet vrlo istančanih studija. Navodimo samo primjedbu H. SCHLIER-a, n. dj.: a) str. 234 = »*Euharistia* je za Pavla temeljni izraz. Pavao obavljajući euharistiju sam, i to neprekidno, za svoje zajednice (Rim 1,8; 16,4; 1 Kor 1,4; Fil 1,3; Flm 4; Ef 1,16; Kol 1,3; 1 Sol 1,2; 2,13; 3,9; 2 Sol 1,3; 2,13) već ponovno i ponovno zahtijeva i od samih zajednica da obavljaju euharistiju, i to kulturalno (1 Kor 14,6 sl; Ef 5,20; Kol 1,12; 3,17; 1 Tim 2,1) i zasebnički (2 Kor 4,15; 9, 11sl; Fil 4,6; Kol 2,7; 4,2; 1 Sol 5,18).« — b) str. 248 = Tu H. SCHLIER inzistira na tri participia iz kojih u Ef 5,19—20 zaključuje da se radi o opisu zajedničkog bogoštovnog sastanka, pa zaključuje da se, po svoj prilici, na više mjesta pod euharistijom u Pavla ima razumjeti skupljena bogoštovna zajednica: Ef 5,19—20; 1 Kor 14,16 sl; 1 Sol 5,18; Ef 5,4; Kol 4,2; 1 Tim 2,1, pa i u Kol 1,12 sl. . . .

²⁰ A. HAMMAN, n. dj., 250. Najviše u jednome bloku o molitvi imamo u Prvoj Korinćanima (A. HAMMAN, n. dj., 251) te u 1 Tim 2,1—8 (v. bilj. 23).

²¹ DEL VERME M., n. dj., 41,44; A. HAMMAN, n. dj., 250; H. SCHLIER, n. dj., 301; C. SPICQ, *Théologie morale du N. T.*, I, 358—364.

na molitvu. Tekst Fil 1,3—4 gomila izraze: u svakom spomenu na vas, uvijek, u svakoj molitvi mojoj za sve vas. Po Ef 6,10 sl molitva spada u kršćansko »naoružanje« ili panopliju nasuprot navalama đavolskim. Riječ je o svakovrsnoj molitvi i prošnji, i to u svakoj prigodi (Ef 6,17—18). U tkivu se čuje prizvuk Isusove riječi: »Bdijte i molite« (Mk 14,38). To bdijte upućuje na dvoje: na stalan oprez (»stražarite«), ali i na dano-noćnu molitvu (1 Sol 3,10 i dr.), po primjeru Krista koji je provodio noć u molitvi (Lk 6,12).²² O Apostolovu nalogu u 1 Tim 2,1—8 valjalo bi potanko raspravljati, jer tekst upućuje na tzv sveopću molitvu vjernika.²³ Značajni su u tome tekstu glagoli: *parakalo* — *potičem, zaklinjem* (r. 1) i još kategoričniji *boulomai* — *hoću* (r. 8). Svakako, po Pastoralnim poslanicama, prvotna uloga dobra pastira jest organizirati Crkvu kao molitvenu zajednicu, jer — »Crkva je bitno i dobrotvorka i moliteljica«.²⁴ Koliko pak sav taj Pavlov nauk odražuje duh i slovo Isusova Evanđelja o molitvi, ne treba ni spominjati.

Glede Pavlove opornosti kojom ističe sveudiljnu molitvu, može se postaviti pitanje: nisu li to sve hiperbole, pobožna pretjerivanja. Čini se da zadovoljava odgovor što ga daje A. HAMMAN ne nijećući, uostalom, posve ni hiperboličnost epistolarnoga stila: »Za Apostola je sva egzistencija, kao i sva povijest, podređena otajstvu spasenja koje sve osvjetljuje. Kršćanin je trajno u situaciji: on u svako vrijeme živi u prisutnosti Božjoj. Njegovo svojstvo bogosinstva zaranja ga u trojstveno otajstvo i postaje mu novom naravi, novim životom koji prebrazuje svu njegovu egzistenciju. 'Vaš je život odsele skriven s Kristom u Bogu' (Kol 3,3). To pak otajstvo upravo se molitvom bolje razabire i bolje živi.«²⁵ Zato je vrlo značajan molitveni prezent što ga C. SPICQ zapaža u Novome zavjetu: glagol *proseuhomai* dolazi 23 puta u participu prezenta *proseuhomenos* u smislu kontinuiteta; 21 put pak u imperativu prezenta *proseuhesthe*; 10 puta u indikativu ili konjunktivu ili infinitivu prezenta... I opet, još jednom, *gramatika usmjeruje teologiju*: molitva je trajna aktivnost sinova Božjih i svekolike Crkve — kao da su sveudilj u zagovornom činu.²⁶ Pravo je pisao P. CHARLES o »molitvi svih časova« i »molitvi svih stvari« i »molitvi svih stanja«.

4. U Pavla susrećemo najrazličitije molitvene oblike i obrasce. Spomenuli smo same njegove izraze o svakovrsnoj molitvi (Fil 1,3—4 i Ef 6,17—18).

Počnimo od najsitnijih oblika, iako ne najbeznačajnijih.²⁷ To su *poklici* ili (liturgijski) *pozdravi*: *Haris kai eirene* to jest *Milost i mir* što se čita na pročeljima i začeljima njegovih poslanica. — *Abba* — *Tata* — *Oče* (Rim 8,15; Gal 4,6). — *Amen*²⁸ koji dolazi u ushitnim trenucima Pavlovih pisama: Rim 1,25 = (Bog koji je blagoslovljen u vijeke. Amen // 9,5 i 11,36 = Njemu slava u vijeke. Amen // 15,33 = Bog sa svima

²² H. SCHLIER, n. dj., 300 sl.

²³ C. SPICQ, *Les Epîtres pastorales*, 356—372.

²⁴ C. SPICQ, *Théologie morale du N. T.*, I, 358: »C'est... la condition même de l'Eglise dont la vocation, jusqu'à la fin des temps, se résume dans les manifestations de la charité fraternelle et la prière assidue.« Usp. *Les Epîtres pastorales*, str. 61 i 357: Timotej je odgovoran za molitvu i dobrotvornost Crkve.

²⁵ A. HAMMAN, n. dj., 332; usp. nav. čl. L. CERFAUX, *L'Apôtre en présence de Dieu*.

²⁶ C. SPICQ, *Théologie morale du N. T.*, I, 355, n. 4; *Les Epîtres pastorales*, II, 703.

vama. Amen // Gal 1,5 = kojemu slava u vijeke. Amen // Milost Gospodina s duhom vašim, braćo. Amen // Ef 3,21 = Njemu slava... za sva pokoljenja vijeka vjekovječnoga. Amen // itd. — *Maranatha* — *Gospodin dolazi* ili *Gospodine, dođi*: 1 Kor 16,22 (usp. Otk 22,20) — *Eulogetos ho Theos* — *Blagoslovljen (budi) Bog*: 2 Kor 1,3 i Ef 1,3. — Dodajmo ovdje trojstveni pozdrav sa začelja 2 Kor 13,13 koji je sada iz istočnih liturgija preuzet i u zapadnu: »Milost Gospodina Isusa, ljubav Boga (Oca) i zajedništvo Svetoga Duha sa svima vama. Amen.«

U Pavla susrećemo *doksologije* — *slavoslovlja* (»Slava Bogu!«) i *eulogije* — *blagoslove* (»Blagoslovljen /budi/ Bog!«) od kojih smo već neke kraće netom spomenuli u vezi s *Amen*. Teško je pravo razlikovati ta dva molitvena roda, kojima odmah dodajemo i treći — najrazvijeniji: *himne*. Poznati su *Pavlovi himni*: Ef 1,3—14: Himan Kristu, Glavi Crkve — Kol 1,15—20: Himan Kristu, Glavi svega stvorenoga — Fil 2,6—11: Himan Kristu poniženome i uzvišenome³⁰ — 1 Tim 1,17: Himan Bogu, Kralju vjekova — 1 Tim 3,16: Himan Kristu-Otajstvu bogoljubnosti 1 Tim 6,15—16: Himan Bogu besmrtniku — zatim, po svojoj prilici, *kršni himni* u Ef 5,14 i Kol 2,9—15. U svim tim himnima ima prizvuka *slavoslovlja* (od kojih su najtipičniji oni u Rim 11,33—36 te 16,25—26 i Ef 3,20) i *blagoslova* (od kojih su najtipičniji oni u Rim 1,25 i 2 Kor 11,31).³¹

Svi ti molitveni rodovi prožeti su i tzv. *konfesijama* ili *vjeroispovijestima*.³² A u vezi s molitvenim oblicima valja još svakako spomenuti i *psalme* i *himne* i *duhovne pjesme* što ih spominje Ef 5,19 i Kol 3,16. Psaltir je dakako duboko uvriježen u novozavjetnim spisima, što upućuje i na njegovu uvriježenost u praksi kršćanskoj pobožnosti. Što pak valja razumjeti pod *duhovnim pjesmama*, nije lako reći. Mnogi misle da je riječ o improviziranim, karizmatičkim pjesničkim nadahnućima od kojih su se neka zarana ustalila: spomenuti novozavjetni himni bili bi njihov trag.³³

²⁷ Naprotiv, oni su vrlo značajni, jer, čini se, podsjećaju na liturgiju Pracrkve, i vrijedno ih je oživjeti u suvremenoj liturgiji, u svemu pjevačkom bogatstvu. Na više sam skupova predlagao našim crkvenim glazbenicima da su prva potreba obnovljene liturgije dobri liturzijski poklici i pozdravi-odzdрави, uglazbljeni u zdravu narodnome duhu. Potrebni su raznoliki poklici: *Aleluja* — *Gospodin s vama* — *Slava tebi, Kriste* itd. Odmah pripominjem, i u pogledu himana o kojima će začas biti riječ: neka se usporedi osiromašena, prepojednostavnjena poruka naših crkvenih pjesama s bogatstvom himana Pracrkve. Zato, sve ako i sačuvamo stare melodije, potrebni su novi prepjevi u duhu suvremene liturgije u kojoj osobito treba da dođe do izražaja otajstvo krsta i naše ukristovljenosti. Mnoge suvremene duhovne šansone mnogo su snažnije biblijski nadahnute nego mnoge naše »crkvene« pjesme.

²⁸ Usp. Z. LINIĆ, *Amen u Služba riječi* (1973), br. 33, str. 1—6.

²⁹ Usp. J. FUCAK, *Uvodni hvalospjev Poslanice Efežanima u Svsci* (1969), br. 15, str. 67—69.

³⁰ Usp. J. FUCAK, *Kristološki himan Fil 2,6—11 u Bogoslovska smotra* 40 (1970) 203—206.

³¹ Vrlo je teško ustanoviti sistematski našastar Pavlova »molitvenika«. A. HAMMAN, *n. dj.*, pruža na str. 252, 257, 278, 286, 298, 323—326 više elemenata u tom smjeru iz kojih smo načinili ovaj naš provizoran našaster. Usp. P.—Y. EMERY, *n. čl.*, 433—435.

³² A. HAMMAN, *n. dj.*, 321—325; usp. O. CULLMANN, *Les premières confessions chrétiennes* u zborniku *La foi et le culte de l'Église primitive*, Neuchâtel 1963, str. 47—87.

³³ Usp. bilj. 14; A. HAMMAN, *n. dj.*, 255 piše ovako: »Čemu odgovara ovo nabranjanje? Da li je riječ o psalmima Staroga zavjeta? Čini se da imamo posla više sa kršćanskim sastavcima, što imitiraju one starozavjetne. Himni, čini se, jesu kršćanske pjesme o Kristu, a Novi zavjet nam donosi nekoliko ulomaka. Duhovne pjesme su valjda improvizacije po nadahnuću Duha Svetoga na koje podsjeća Prva Korinćanima (14,16). Sve te pjesme slavile su veličanstvo Božjega nauka, Otajstvo objavljeno u Kristu Isusu i svu ulogu Kristovu od njegova predpostojanja pa sve do njegova ponovnoga dolaska u slavi. Možda su te pjesme lirski usporednica vjeroispovijestima.« Usp. H. SCHLIER, *n. dj.*, 246—248.

U pogledu molitvenih rodova — klanjalica, zahvalnica, prošnja itd. — zahvalnicom i, s njome u vezi, molbenicom pozabavit ćemo se u odsjeku *Pavao u molitvi*, jer je zahvalnica vrhunski oblik Pavlove molitve. Ovdje samo valja posebno istaći da poslanice sv. Pavla snažno zastupaju *zagovornu molitvu* ili *zagovornicu*. Zagovorna je molitva udio kršćanina ili kršćanske zajednice, Crkve, u zagovorništvu Isusa Krista (Rim 8,34 i Heb 7,25) i Duha Svetoga (Rim 8,26). Zato Pavao sam obavlja zagovornice, a i sam se preporuča u molitve svojih, pa i nesavršenijih kršćana. U tom sklopu značajni su prijedlozi *hyper* (Ef 1,16; Kol 1,9; Fil 1,4) i *peri* (u postprotokolarnim zahvalnicama: 2 Sol 1,3; 1 Kor 1,4; Kol 1,3; 1 Sol 1,2; Rim 1,8 — drugdje: Rim 10,1; 2 Kor 1,11; 9,14; Kol 4,3; 1 Sol 5,25; 2 Sol 1,11; 3,1).³⁴ Najizrazitije tekstove o zagovornoj molitvi posjedujemo u 1 Tim 2, 1 sl; Rim 15,30—32; 2 Kor 1,11; Ef 6,18—19; Kol 4,2—4; 1 Sol 5,25. Pavlove zagovorne molitve u sklopu zahvalnica nazvat ćemo *molbenice*, o čemu će uskoro biti riječ.

Molitva, i to baš zagovornica i molbenica, ulazi u *raspored Božje providnosti*. Bog nam mnogo toga i nezamoljen daje, ali je mnogo toga ostavio za naš *molitveni dogovor s njime*. To je osobita poruka Lukina evanđelja, osobito u knjižici Isusove kateheze o molitvi u gl. 11 i 18. Za Pavla je u tom značajno mjesto u 1 Sol 5,17—18. B. RIGAUX³⁵ to ovako komentira: »Radost, molitva i zahvaljivanje jesu volja Božja... I riječ *to je* (što spaja sve to troje iz r. 17 i 18) označuje jedinstvo, objedinjenost kršćanske duše u svome postojanju. Sva pripada drugima, zato što sva pripada najprije Bogu. U tome jest jedinstvo. Kršćanin je pozvan da čini Božju volju, da joj nađe izraz. Apostol se osjeća odgovornim da to poruči i on to čini autoritativno. Uostalom, u tome je snaga kršćaninova što se osjeća u zajedništvu i skladu s tom voljom sve do najintimnijih čina i izraza svoje duševnosti, sve do najtajnijih pokreta svoga srca. Bog je Bog radosti; on nije tuđ svijetu; nalazimo ga u molitvi; on je ljubav i dobrotvornost: zato smo mu dužni zahvalnicu.« Pavao zato poziva čak i na navalnu molitvu³⁶ u kojoj glagol *agonizesthai* — *boriti se* (Kol 4,12) i *syn-agonizesthai* — *suboriti se* (Rim 15,30) podsjeća na starog Izraela, borca s Bogom, i na Lukinu riječ o Isusovoj molitvenoj agoniji (Lk 22,44): »*Et factus in agonia prolixius orabat* — Obuzet smrtnom tjeskobom upornije se molio.«

5. Vrlo je poučno zamijetiti za što sve Pavao moli.³⁷ Tu, dakako, njegova molitva ne postavlja granice našoj molitvi, već joj daje nadahnuća i odgaja je u osjetljivosti. Za što, dakle, moliti? Dobro na to odgovara brat Pierre-Yves Emery iz Taizéa:³⁸ Kada čovjeka obuzme bogosinstvo (Rim 8,15 i Gal 4,6), tada je to pitanje neumjesno. Jer, pred-

³⁴ V. o tom: DEL VERME M., *n. dj.*, 42; H. SCHLIER, *n. dj.*, 302. Tome je problemu posvećen poseban broj *Lumen vitae* 23 (1968), osobito članak F.—X. DURRWELL, *L'efficacité de la prière*, str. 220—244.

³⁵ *N. dj.*, str. 589.

³⁶ Usp. C. SPICQ, *La théologie morale du N. T.*, I, 361 sl, osobito 366, n. 2.

³⁷ Vrlo vrijedno o temama Pavlove molitve zagovorne i molbeničke pišu: DEL VERME M., *n. dj.*, 122—128, 140—202 (na što ćemo se vratiti u III. odsjeku o zahvalnici-molbenici); A. HAMMAN 291—304; L. CERFAUX, *n. čl.*, 478; B. RIGAUX, *n. dj.*, osobito str. 165; G. GAIDE, *n. čl.*, str. 24; P. HITZ, *n. čl.*, str. 265. Dakako, kao što je teško ustanoviti sistematski našastar oblika Pavlove molitve, usp. bilj. 31, tako je teško i ovdje biti sistematičan.

³⁸ *N. čl.*, 436.

met molitve može biti svaka dobra želja što se izvija iz vjerničkoga srca. Pavao moli da mu uspije naumljeni put: Rim 1,10; da postigne oslobođenje iz sužanjstva: Fil 1,19; Flm 22; da vjernici žive dostojno svoga zvanja: 2 Sol 1,11; da rastu u ljubavi: Fil 1,9; da budu postojani u vršenju Božje volje: Kol 4,12; usp. 1,9; da dopru do savršena bogospoznanja: 1 Kor 14,13—14; da mu propovijedanje bude uspješno: 2 Sol 3,1; Kol 4,3. Tu valja spomenuti i njegovu »oratio universalis« iz 1 Tim 2,1 sl o kojoj smo već govorili. Tu Pavao naređuje molitvu *za sve ljude*, poglavito *za (državne) poglavare* kako bi Crkva mogla provoditi miran i bogoljuban život i biti blagovjesnica spasenja svim ljudima. Prekrasni primjerci Pavlovi molitvenih nakana nalaze se osobito u 1 Sol 3,11—13; Fil 1,9—11; Ef 1,15—19; Kol 1,9—11. Takva molitva postaje *izvor smirenosti i oslobođenja*: Fil 4,6—7. Pa i onda kada Pavao ne dobije ono što moli, on produbljuje smisao same molitve i svoje povezanosti s Bogom: 2 Kor 12,7 sl.

III. Pavao u molitvi

7. Iz Pavlovih poslanica, rekosmo, ne samo da saznajemo što Pavao misli o molitvi, nego jednostavno — možemo Pavla *zateći u molitvi*.³⁹ On je u molitvi vrlo spontan, snažan, neodoljiv. Pavlova molitva jest *molitva pobožnoga Židova*, vična hramskoj i sinagoškoj liturgiji kao i intimnoj, posve osobnoj i zasebničkoj molitvi pobožnoga Izraelca. Dakako, to je *molitveno iskustvo* — kako nakon L. CERFAUXA⁴⁰ ističu svi istraživaatelji — *obogaćeno damašćanskim doživljajem*. To damašćansko iskustvo stoji u srcu nove Pavlove, kršćanske religioznosti, pa onda i molitve. On pred Damaskom doživljuje *ne toliko obraćenje koliko — svoj apostolski poziv* koji on prisposoblja pozivu starih proroka *na proročku službu*: usp. Gal 1,15 i dr. Otada se on doživljuje *pozvanikom Boga Oca koji mu je objavio svoga Sina* — zapravo, koji mu se u Sinu i objavio — da, doživjevši silu Kristova uskrsnuća, postane *Kristov blagovjesnik svijetom*. Doživljuje se, dakle, *u subitnom odnosu prema Bogu (Ocu) — prema ljudima — a sve to »u Kristu Isusu«*. To prožima svukoliku njegovu svijest o sebi, pa onda i njegovu molitvu. Ona je duboko *trojstvena — apostolska — sveobuhvatna* (Pavao moli i u Pavlu moli sav svijet).

Stoga, ulaz u svetište Pavlove duše, njegova razgovora s Bogom, otvara pogled u bogatstvo njegove kršćanske religioznosti. Iz molitve se vidi što je za nj Bog, kako se on vrednuje u Bogu i pred Bogom, kako sve stavlja u odnos prema Bogu. On stoji kao *zadivljenik pred Bogom*, sav svoj život *smatra zadaćom* koju mu je Bog dao, a *područje njegove molitve jest upravo područje njegove djelatnosti*: sav svijet, navlastito *njegove Crkve*.

³⁹ Usp. bilj. 3 i 4.

⁴⁰ Izgleda, uistinu, da im je polazište taj članak, mnogo puta već naveden: L. CERFAUX, *L'Apôtre en présence de Dieu*, osobito str. 470—474. Usp. A. HAMMAN, *n. dj.*, 260—264; P.—Y. EMÉRY, *n. čl.*, 429—431.

Važno je stoga ovdje istaknuti pravu pravcatu *dijaloga!nost* — *razgovornost Pavlove molitve*: u molitvu ulazi sav Pavlov JA i božansko TI. Ne smijemo zaboraviti ni »*treće dimenzije*«: *suprisutna je Crkva*. Tako molitva postaje pitanje: teologije — antropologije — ekleziologije. Moje JA, dakle, nikada nije osamljeno pred Bogom: uvijek molim »iz Crkve«, »u Crkvi« i — u konačnici — »za Crkvu«. Ali, ni božansko TI nije osamljeno: Pavlova je molitva uvijek *trojstveno razvijena*, i to u smislu istočnoga slavonslavlja: Slava Ocu *po* Sinu u Duhu Svetomu. K tome, molitva je *dvosmjerna*: ne govorim uvijek JA naspram božanskomu TI, nego — *izmjenjujemo se u govoru i slušanju*. Odatle izvodim potrebu govoriti *o molitvi slušanja*. Tako je kršćanska molitva uistinu *dijalagalna* — *razgovorna*. Tu, konačno, *razgovor valja uzeti vrlo široko*, pogotovo u vezi s Rim 8,26 gdje je riječ o »uzdisajima bez riječi«. Tako uz molitvu slušanja, umjesno je govoriti i *o molitvi šutnje*.⁴¹

8. Pavlova je molitva snažno *trojstvena*: usmjerena je *na* Boga Oca *po* Sinu u Duhu Svetomu. Iznovice to ističemo, jer sva obnova molitvenoga zanosa u Crkvi treba da bude time prožeta: u tome je *izvornost kršćanske molitve*. Pavlova je molitva — a tako i prava kršćanska molitva — prije svega, gotovo isključivo, *teocentrična*, ukoliko je *usredotočena na Boga Oca*.⁴² Stara je formula bogoljubna života, i molitve, ono što je Jahve postavio religioznim idealom ocu Abrahamu: »Ambula coram me et esto perfectus — Hodi preda mnom i budi savršen« (Post 17,1). Takav je sav život sv. Pavla, pa onda i njegova molitva: *pod okom Gospodnjim* — *u nazočnosti Božjoj*. L. CERFAUX⁴³ izvrsno upozoruje na prijedloške izričaje Pavlove u vezi s molitvom: *pros ton Theon* — *pred Bogom*: Rim 15,30; 2 Kor 3,4; *enopion tou Theou* — *pred očima Božjim*: 2 Kor 4,2 i 7,12; usp. Ef 1,4; *katenanti Theou* — *naspram Boga*: 2 Kor 2,17; *emprosthen tou Theou* — *ispred Boga*: 1 Sol 1,3; 3,9. Takvi izrazi dozivlju u pamet stare proročke izričaje: »Živoga mi Boga *pred kojim stojim*«: 1 Kr 17,1; 18,15; 2 Kr 3,14; 5,16... Sav se, dakle, život i sva molitva — *u jedno slivena molitva i život* — odvija u nazočnosti Božjoj: Bog Otac središte je Pavlove religioznosti, djelatnosti, molitve.

⁴¹ Usp. bilj. 13.

⁴² O molitvi slušanja i molitvi šutnje usp. bilj. 13. Glede molitve slušanja, na nju je odlično upozorio u sklopu Tjedna kolega Turčinović ističući u uvodu svoga predavanja da je velika novost i posebnost biblijske molitve što u njoj sam Bog govori, što s Bogom njegovim riječima razgovaramo. Misao je duboko ukorijenjena u teologiju svetih otaca.

⁴³ L. CERFAUX, *n. čl.*, osobito str. 474... 478—481; A. HAMMAN, *n. dj.*, 264—270. Navodimo iz toga dijela završetak na str. 270: »Ispovijest očinstva Božjega što se izražava u Abba, Tata nije samo izraz osjećaja, religiozno čuvstvo, nego posvješćenje o spasenju po kojem imamo pristup k Ocu. To je spasenje donio Sin, a u isto vrijeme je već sadašnje i buduće, eshatološko; ono je milost na djelu, skrivena i progresivna zbilja (Kol 3,3), pod utjecajem Duha. To je temelj nutarnje napetosti i odnosa između kršćanskoga života i molitve... Abba, Tata jest krik zahvalnosti, odanosti i iščekivanja.« Usp. P.—Y. EMERY, *n. čl.*, 431—432; DL VERME M., 130—134. — Ovdje valja sasvim iznimno upozoriti na izvanredan prilog različitih studija njemačkog novo-zvijetnika Joachima Jeremias-a koji, osobito istražujući *ipsissima verba* Isusova, smatra najautentičnijom rječju koju su apostoli, a onda i Pracrkva, naučili iz usta Gospodinovih: *Abba* što, po tadanjem aramejskom, znači *Tata* ili čak *Tatica*. Svoje ranije radove sazeo je J. Jeremias u svom najnovijem djelu *Neutestamentliche teologie* koje imam u talijanskome prijevodu: J. JEREMIAS, *Teologia del Nuovo Testamento*, Brescia 1972. Zasada samo paušalno upozoravam na odlomke: *Abba*, str. 48; *Abba come invocazione di Dio*, str. 76—83; *La nuova preghiera*, str. 213—233. Usp. bilj. 53.

⁴⁴ N. čl., 473—480; A. HAMMAN, *n. dj.*, 265, n. I; P. Y. EMERY, *n. čl.*, 430.

Poznavaoći duhovne nauke formuliraju to kao mistiku nazočnosti.⁴⁴ Dakako, time samo otpočinjemo razmatranje o elanu pavlovske molitve koja u zadnjem dosegu »više«: Abba! Oče! Susljedna kristološka i pneumatološka razmišljanja samo će nas u tom još više obavijestiti.

9. Koje mjesto u toj molitvi ima *Krist*? On je, rekli bismo, tlo iz kojega Pavao moli. Njegov je život sav »en Hristo Iesou«; on, dakle, *moli sav u Kristu, iz Krista, po Kristu*. Istraživatelji zapažaju da Pavao nikada, ili gotovo nikada, ne upravlja molitvu Kristu,⁴⁵ ali je Krist snažno i nezaobilazivo nazočan u njegovoj, trojstvenoj molitvi. Pažljivi proučavatelji prijedloških izričaja upozoruju na vrlo strog prijedloški Pavlov režim: 1) u vezi s Ocem dolaze prijedlozi *apo* i *ek*, to jest *od* i *iz*, a 2) u vezi s Kristom dolaze prijedlozi *dia* i *en*, to jest *po* i *u*.⁴⁶ Dakako, *Krist je u najužem odnosu i s nama i s Ocem* koji je »Otac Gospodina našega Isusa Krista i naš«. Krist je objavitelj Očev, on je njegov odsjev, on je provoditelj Očeva nauma, on je *predvodnik našega pristupa k Ocu*. Navedimo samo po koje klasično mjesto: 1 Kor 8,6; Kol 3,17; 2 Kor 1,20 ... Glasoviti himni u Fil 2 i Ef 1 te Kol 1 brižljivo opslužuju ovaj slijed: *od Boga Oca po Sinu u Duhu Svetomu* i uzvratno: *u Duhu Svetomu po Sinu k Ocu*. Tako se u jedno slijevaju *novozavjetni teocentrizam (patricentrizam) i kristocentrizam*.⁴⁷ »Sve je vaše — vi Kristovi — *Krist Božji*«, reći će 1 Kor 3,23. I još ljepše Kol 3,3: »Vaš je život s Kristom skriven u Bogu«. A najtočnije Ef 2,18: »Po njemu — po Kristu — ... u jednome Duhu imamo pristup k Ocu«. Da, upravo u tome izričaju »*pristup k Ocu — prosagoge pros ton Patera*« krije se sva dubina i sva ushitnost misterija kršćanskoga postojanja koje jest trajno u tome zamahu i iz kojega provaljuje autentična kršćanska molitva. Mi — u Kristu — *jesmo* »*prema Ocu*«. Preduvjet za to jest ono što magistralno izriče kršćanska starina: za Oca *mi jesmo* »*fili i in Filio — sinovi u Sinu*«. Zato smo rekli da je Krist tlo iz kojega molimo. Krist je u pravom smislu središte kršćanskoga kulta, ukoliko je on centar okupljanja zajednice, da je onda, oko sebe okupljenu, kao naš posrednik — i po Poslanici Hebrejima Veliki svećenik⁴⁸ — predvede Ocu.⁴⁹

⁴⁴ L. CERFAUX, *n. čl.*, 480.

⁴⁵ L. CERFAUX, *n. čl.*, 476 koji isključuje iz razmatranja 2 Kor 12,8 jer izvorni glagol *parakalein* u Pavla nema molitveno značenje. »U toj svojoj viziji Pavao familijarno razgovara s Kristom i »moli ga«, ali to nije molitveni nego više prijateljski stav.« Na to na str. 481 nadovezuje isti pisac: »Ali to ni najmanje ne dokida tvrdnju o religioznom prijateljevanju, jedinstvenome na svijetu, koje je Pavla povezovalo s Kristom. On je živio u intimnosti sa Sinom Božjim ... On je ljudskom ljubavlju ljubio Krista koji nas je tako ljubio da nam je objavio ljubav Božju, ali ga je ljubio i ljubavlju kojom sluga ljubi Gospodare ... Pod djelatnošću Duha Svetoga, Pavao je učestvovao u ljubavi Sina prema Ocu te je, eksperimentalno, znao što znači biti sinovima Božjim ... « Usp. A. HAMMAN, *n. dj.*, 270: »Nijedna molitva u poslanicama nije upravljena Kristu, već su sve uspravljene Bogu, Ocu.« *Ipak*, *usp. bilj.* 49.

⁴⁶ L. CERFAUX, *n. čl.*, 479; A. HAMMAN, *n. dj.*, 265 i 274, n. 2., DEL VERME M., *n. dj.*, 134—139. Tu bi valjalo raspraviti i pitanje molitve »u ime Isusovo« što bi — po DEL VERME — moglo značiti dvoje: a) moliti se Ocu, ispovijedajući Isusa Gospodinom i b) moliti zajedno s Isusovom-posrednikom, pod njegovom zaštitom. Usp. A. HAMMAN, *n. dj.*, 279.

⁴⁷ O mjestu Krista u molitvi usp. osobito A. HAMMAN, *n. dj.*, 270—279; 305—325. — U pogledu novozavjetnoga kristocentrizma u vezi s teocentrizmom, čini mi se, da je bez pravoga ostao odgovora članak J. KUNICIC. *Krist kao arhitektonska ideja moralke* u BS 34, 1964, 55—71. Kuničićev teocentrizam teže će izdržati kritiku novozavjetnoga teocentrizma u smislu patricentrizma. Zapravo, ako se hoće govoriti o — *centrizmu* onda se smije govoriti, strogo, samo o kristocentrizmu: on je posrednik. A to njegovo posredništvo valja provesti i u znanstvenoj *kršćanskoj teologiji*, pa i u moralici.

⁴⁸ Usp. B. DUDA, *Kristovo svećeništvo prema Poslanici Hebrejima* u BS 41, 1971, 44—53.

10. Sav pak taj proces trojstvene molitve — snažno kristocentrične, jer se zbiva po Kristu, i u konačnici teocentrične, jer se smiruje sinovskim pristupom k Ocu — obaviti je Duhom Svetim. Time dotičemo posljednji — *pneumatološki, duhovski vid pavlovske molitve*. Najkraće se o tome izražava H. SCHLIER,⁵⁰ komentirajući Ef 6,19: »Kršćanska se molitva događa po Duhu i u Duhu.« Duh je — piše A. HAMMAN⁵¹ — povezan s vjernikovim krstom; to je prvi Duhov zahvat. Označujući ga, Pavao upotrebljava aoriste, što označuju zahvat koji je započeo da sveudilj traje: Rim 3,2; 5,5; 8,15; Gal 4,6; Ef 4,4; 1 Sol 1,5—6; 1 Kor 12,13; Ef 1,3. Duh nam je dan: 1 Sol 4,8; 1 Kor 2,12; on stanuje u našim srcima: Rim 8,9; 1 Kor 3,16; on nas posvećuje: 1 Kor 6,11; on nas čini sinovima Božjim: 1 Kor 2,10—14; čini nas hramom Božjim: 1 Kor 6,19; Ef 2,22; sjedinjuje nas s Kristom i međusobno: 1 Kor 6,17. Tako je Duh Sveti prikazan kao nutarnje počelo kršćanskoga života, kao duša našeg bogosinstva. Stoga i duša naše molitve, po Kristu, Ocu.

Ključno mjesto za pneumatološki, i uopće trojstveni vid kršćanske molitve jest: Rim 8,15 i Gal 4,6. Značajan je tu glagol *krazei* — *viče, kliče* koji ima kulturni prizvuk,⁵² a izriče zapravo svu *intimnost cjelokupne kršćanske bogoodnosnosti*: Duh nas obuzima i obvija te tako uvija u najintimniji Sinov odnos s Ocem, u sveudiljni, vječni, jedinstveni i jedincati dijalog između Oca i Sina kojemu je, mogli bismo reći, izraz Duh: u Duhu Sin — u sve vijeke — kliče Ocu: Abba! Tata! To je Sinova jedinstvena »*riječi-zbilja*« u kojoj se iscrpljuje istovremeno *sve njegovo postojanje i sav njegov dijalog*. To je nama priopćeno, komunicirano (time smo »pričešćeni«), u Duhu Svetome. On nas uvodi u jedinstveni i jedincati dijalog između Oca i Sina. I to nije samo *molitva in actu*, nego je uistinu *molitva in continuo* — *molitva, i postojanje, svih časova*. Sinovi Božji, zajedno sa Sinom Božjim, žive i mole u trajnom kliku: Abba! Tata!

U toj intimnosti s Bogom, Ocem — po Sinu u Duhu Svetomu — jest posvemašnja, isusovska novost kršćanske molitve.⁵³ U tome, prvi

49 A. HAMMAN, *n. dj.*, 305: »Lako je tvrditi da je Krist po Pavlu u središtu liturgije kao molitve.« Ali, to znači veliku novost s obzirom na shvaćanje Kristova posredništva i posvemašnje novosti kršćanskoga kulta, u odnosu na starozavjetnu obrednost. Zato A. HAMMAN piše na str. 329: »Krist nije samo učitelj molitve ili neusporedivi životni prijatelj, on je nezaobilazivi i jedincati posrednik između Boga i ljudi (Rim 5,15—19; 1 Tim 2,5—6), između Oca i njegovih milosrdnih posinaka. On je Veliki Svećenik kršćanskoga kulta. To sveopće posredništvo smješta Krista u srce stvorenja i povijesti, jer on je uspostavio dijalog između Oca i nas. Kršćanska molitva, u koliko je baš kršćanska, kristovska, ukoliko se izražava po Kristu, u novosti postojanja što je ostvareno vjerom, ne upravlja se više nepoznatome Bogu, nego Bogu bliskom.«

⁵⁰ *N. dj.*, 301.

⁵¹ *N. dj.*, 282 i općenito 280—285.

⁵² H. SCHLIER, *Lettera ai Galati*, Brescia 1966, 205, n. 48.

⁵³ U bilj. 42 spomenuli smo o tome prilog proučavanja J. Jeremiasa; usp. J. JEREMIAS, *Teologia del Nuovo Testamento*, Brescia 1972, str. 48: »Zaziv Abba, preuzet iz svagdašnjega života i oslovljavanje Boga, je najvažnije izražajno sredstvo što ih je stvorio Isus.« — Str. 83: »Korjenita novost i jedincatost zazivanja Boga kao Abba u Isusovoj molitvi pokazuje da se time izražava središnja vrijednost u njegovu odnosu s Bogom...« — Str. 213: »Sinovi razgovaraju s Ocem. Kraljevstvo je nezamišljivo bez molitve (E Fuchs). U Kraljevstvu, kao što se sve obnavlja, provaljuje i nova molitva...« Isti J. JEREMIAS, *Le message central du Nouveau Testament*, Paris 1966, piše na str. 29: »Tu se nalazimo pred nečim posve novim i nečuvenim što premašuje židovstvo. Tu otkrivamo tko je bio povijesni Isus: čovjek koji se mogao Bogu obraćati kao svome Abba i koji je uveo grešnike i carinike u Kraljevstvo, jednostavno time što im je dao pravo ponoviti tu riječ: Abba! Tata!« — Usp. o tome A. REBIC, *Oče naš*, Zagreb 1973, osobito str. 29—41.

Duhov dar jest glasovita *parresia* (v. Ef 3,12; 1 Iv 3,21 i 5,14) — riječ zapravo u nas još neprevedena, i zapravo neprevediva jer istovremeno znači: sloboda govora, otvorenost, povjerljivost, intimnost, smjelost, hrabrost — i teško se odlučiti na pojedinim mjestima NZ-a. Ona je više puta povezana s riječju *pristup k Ocu*.⁵⁴ Ukratko, to je naš staroslavenski: »*Smjejem glagoljati*« što bi valjalo — nasuprot dosta janzenišćkom »*Usuđujemo se govoriti*« — izmijeniti u današnjem, dosta skorojevičkom prijevodu Misne knjige: Bog, Otac i njegova djeca »mogu si sve reći!«⁵⁵

Kao što je Krist, rekosmo, posrednik kršćanske, osobito liturgijske molitve, Duh Sveti je njen nadahnitelj, inicijator, promicatelj, i autentični interpretator. S tim u vezi, istakli smo i tzv. *molitvu šutnje* — na temelju Rim 8,26—27 — u kojoj se mi, iz svoje egzistencijalne slabobe, sve i ne znajući što i kako moliti, prepuštamo Duhu koji moli umjesto nas.⁵⁶

11. Na ovo se najuže nadovezuje — u vezi s pitanjima oko krize molitve — uputa u, reći ću smjelo, *kozmičku molitvu*. Čini mi se da je danas poglavito u krizi *prozvena molitva* ili *molitva prošnje*. Ona više no što bi to moralo biti utječe na sveopću krizu molitve, jer — *molitvena je kateheza odveć sužena*. Trebalo bi odgoja npr. osobito za *molitvu divljenja*. Njoj su nadasve dva izvorišta: pogled na svemir — razmatranje djela Božjih (»*magnalia Dei*«) u povijesti spasenja. Ali, valja vrednovati i treće izvorište molitve divljenja: veličina čovjekova — zapanjenost nad čovjekovim dostignućima. U tome smislu valja osobito vrednovati Psalam osmi: tu je poticajem za slavljenje veličine Božje zapanjenost pred veličinom čovjekovom. Na to se izvrsno nadovezuje izjava sv. Ireneja: »*Slava Božja jest živí čovjek*«. ⁵⁷ Naš je vijek označen silnim i mnogostrukim napretkom, uza sve svoje krize. Istina, to sa sobom nosi napasti prometeizma,⁵⁸ ali pobuđuje i na istinskiju boguodanost. Za me je tipično da su drugi osvajači mjeseca sa sobom — gotovo kao nalog za izvršenje zadatka — nosili Prvu glavu Knjige Postanka, a treći poruku Pavla VI sa Psalmom osmim.⁵⁹ Ukoliko naša civilizacija još uvijek stenje pod prokletstvom, neka se znade da prokleti kozmos u Rim 8,19—25 *stenje — stenazei — uzdiše* za svojim oslobođenjem te se uklapa u *molitvu svega stvorenoga po Čovjeku-molitelju*,

⁵⁴ H. SCLIER, n. dj., 139 i 158. — Usp. o svemu ovome B. DUDA, *De aspectibus trinitariis praesentiae Domini in communitate cultus* u *Acta Congressus internationalis de Theologia Concilii Vaticani II*, Roma 1968, 283—294 (samo bi, pogotovo u pneumatološkom odlomku, članak valjalo proraditi i precizirati).

⁵⁵ S tim u vezi ima mjesta da se razmišlja o većoj mogućnosti spontane molitve i u liturgiji: usp. bilj. 14. Pavao nam u 1 Kor 14 slika prvu zajednicu u trajnoj molitvi, potaknutu plamenom Duha: R. SCHNACKENBURG, *Le message morale du Nouveau Testament*, Le Puy — Lyon 1963, 206.

⁵⁶ Usp. bilj. 13.

⁵⁷ Tekst u izvrsnom kontekstu donosi Papa Pavao VI u svome nagovoru sudionicima VII međunarodnog tomističkog kongresa: *L'Osservatore Romano* od 13. IX 1970.

⁵⁸ O tome iscrpnije u inauguralnom predavanju ovoga Tjedna što ga je održao Dr J. Čurić. ⁵⁹ Usp. *Glas koncila* br. 146, str. 1 i 5 te br. 160, str. 1. Mislim da je vrijedno zapisati: na dan prvog slijetanja na Mjesec, u Makarskoj je za sveučna samostansku koncelebraciju procljivi liturgičar Dr Jure Radić predložio obrazac mise Krista Kralja: već sada Krist nam daje osjetiti učešće koje ćemo, u posve otkupljenu i obnovljenu Kozmosu, imati u njegovoj sveopćoj vlasti.

makar po »molitvi šutnje« što je u ime naše slabosti i nemoći »uzdizajima bez riječi« po Rim 8,26 moli Duh Sveti.⁶⁰

12. Zaustavili smo se navlastito na trojstvenome vidu pavlovske molitve, jer je ona — sa svim svojim preljevima — tipično kršćanska molitva. To pak dolazi snažno do izražaja u obnovljenom postkoncilskom euhologiju i molitvi uopće, a to zahtijeva znatna preusmjerenja naše molitvene kateheze i vlastite religioznosti.⁶¹ U ovome, još jednom ponavljamo, jest, rekli bismo, *bit kršćanske molitve*: čovjek u molitvi ima posla s trojstvenim Bogom. Ali to nije sve; postoji još nešto *subitno*: kršćanska molitva ima uvijek eklezijalnu dimenziju. I kada moli sam, rekosmo, čovjek kršćanin moli »iz Crkve«, »u Crkvi« i — »za Crkvu«. Pod tim vidom *valja vrednovati Pavlove eklezijalne plurale*: oni ne moraju biti isključivo »epistolarni«, ne spadaju samo na poslanički stil, nego mogu biti eklezijalni: kad Pavao govori *mi* i *vi*, možda misli na Crkvu koja je u Duhu sabrana na euharistijski sastanak.⁶² *Treća subitnost kršćanske molitve* jest u ovome: u njoj je nazočan, na svoj način, sav moliteljev svijet; on moli sa svojom braćom i sa svim svijetom koji treba posvećenja.

IV. Glavni oblik Pavlove molitve

13. Svi Pavlovi proučavatelji slažu se u ovome: *zahvalnica* — s *popratnom molbenicom* — glavni je i sveobuhvatni oblik Pavlove molitve,⁶³ Spomenuli smo u točki 4. *mnogoobličnost* Pavlove molitve, ali očito prevladava zahvalnica. To je znakom visoke Pavlove religioznosti. Ni gdje to nije tako očito kao u samim počecima poslanica, u tzv. post-

⁶⁰ Dobre perspektive za to daje članak P. HITZ, *Notre prière dans le mystère du Christ u Lumen vitae*, vol 23, 1968, str. 310—313 gdje u odsjeku *Insertion dans le mouvement divin* na str. 311 čitamo: »Naša molitva prošnje uklapa se u božanski zamah: dolazi iz najdubljih dubina i zalijeće se dalje nego bismo mogli i vjerovati...; uzdiže se iz dubina Duhovih i prodire do do dubina Božjih; pridružuje nas toj božanskoj povijesti spasenja što se ostvaruje u golemoj povijesti svijeta, u sklopu »stradanja sadašnjega vremena« (Rim 8,18) i u okviru stenjanja svega stvorenja u porođajnim bolovima (Rim 8,22) te u uzdisajima našeg osobnog postojanja (Rim 8,23) — sve dok se ne ostvari potpuno otkupljenje našega tijela (Rim 8,23) i sva sloboda i slava sinova Božjih (8,21)... U konačnici, kao što piše M. Nédoncelle, to Logos u nama moli Oca i moli nas u ljudima da bismo mipoDuhu molili Oca s njime... Tako se pridružujemo molitvi što si je sam Bog upravlja po stvorenjima. Kroz tu djelatnost nazočno u vremenu mi imamo uvid u iznutrašnji Božji život u vječnosti: život u kojem je molitva nazočna kao čista uzajamna ljubav nestvorenih osoba i skupljanje svega u njima.« Usp. o tome i K. E. SKYDSGAARD, *Prière et action u Lumen vitae*, vol. 24, 1969, gdje na str. 460 čitamo odsjek: *La prière au coeur du monde*. O toj »kozmičkoj molitvi« usp. A. HAMMAN, n. dj., 282—283. Vrijedno bi bilo svestranije vrednovati Hammanove indikacije iz kazala pod naslovima: *Création* (str. 122, 241, 255, 334, 361, 426) i *Cosmos* (str. 11, 73, 112, 255, 283, 293, 361, 364, 374, 421).

⁶¹ Ne ulazimo u svu obradbu koncilske nauke o molitvi (koja je magistralno izložena u Apostolskoj konstituciji Pavla VI *Centricum laudis*). Spominjemo samo ogledno nekoliko mjesta u pneumatološkom vidu molitve u LG 4; 7, 10 i dr.

⁶² Usp. bilj. 19; H. SCHLIER, n. dj., 234 i 248; A. HAMMAN, n. dj., 315: »Učestalost liturgijskih elemenata u Pavlovim poslanicama tumači se činjenicom da Apostol u duhu gleda na kult skupljenu zajednicu te znade da će se pri tom čitati poslanica i da će nakon toga biti euharistija (1 Sol 5,27; 1 Tim 4,13).«

⁶³ Dobro primjećuje H. SCHLIER, n. dj., 77: »Prvo apostolsko pravo jest upravljati Bogu zahvalnice i molbenice za Crkvu.« A. HAMMAN, n. dj., str. 251 piše: »Zahvalnica prožima kao misao vodilja sve poslanice... Značajno je da se formula *Treba da zahvaljujemo... kao što je dostojno*, a koja označuje početak anafora, pojavljuje već u Drugoj Solunjanima.« Po A. RICHARDSONU to je »ključna kategorija kršćanskoga morala«, a po A. STÖGERU zahvalnici je »Pavao apostol i teolog«: usp. DEL VERME M., n. dj., str. 8 i 118.

protokolarnim zahvalnicama što ih je nedavno pomno proučio više puta navedeni M. DEL VERME. Deset od trinaest poslanica otvara se zahvalnicom Bogu: 1 Sol 1,2 — 2 Sol 1,3 — 1 Kor 1,4 — 2 Kor 1,3 — Rim 1,8 — Fil 1,3 — Kol 1,3 — Ef 1,16 — Flm 4 — 2 Tim 1,3. Gotovo im redovito na pročelju stoji glagol *euharistein* — *zahvaljivati* u različitim preljevima (ja — vi — mi). Glagol dolazi 38 puta u NZ-u, od toga 24 puta u Pavla, i to 9 puta u samim počecima poslanica.⁶⁴ Uz taj temeljni glagol Pavao upotrebljava i druge srodne riječi tako da sve u svemu pavlovski poslanički korpus 46 puta izražava zahvalnost Bogu.⁶⁵ Značajan je popratni vremenski prilog — o čemu smo potanje govorili u točki 3 — koji ističe svakako učestalost, ako ne trajno stanje Pavlove zahvalnice.⁶⁶ Ovdje još samo spominjemo, ali ne ulazimo u potankosti: u Pavla euharistia-zahvalnica prerasta već u terminus technicus za temeljni izraz kršćanskoga bogoštovlja, za lomljenje kruha, za spomen-čin Večere Gospodnje.⁶⁷

Saberimo ukratko podatke na koje, u vezi sa zahvalnicom, upozorjuju istraživači: *Prvo*, *euharistia* je ne samo najčešći nego i sveobuhvatni molitveni čin i stav Pavlov: ona tako spontano provaljuje iz njegove duše da se može reći da on živi u trajnu zahvaljivanju. — *Drugo*, euharistia je sva usmjerena na Boga Oca, u razrađenu trojstvenom procesu (usp. točku 8—10). — *Treće*, zahvalnicom gospoduje uzročno *zato što* ili *zbog*. Pavao pokazuje vrlo istančan osjećaj da zapazi »*magnalia Dei* — *veličja Božja*«, to jest spasiteljsko djelovanje Božje u njegovim Crkvama, i to postaje neiscrpljivom pobudom njegova sveudiljnog zahvaljivanja.⁶⁸ U zahvalnicama se Pavao raduje zbog sretna razvoja kršćanstva, zbog rasta pojedinaca i zajednica . . . Time im ujedno izražava svoj kompliment te ih potiče na daljnje zalaganje i ustrajnost. — *Četvrto*, zahvalnica se spontano pretvara u molbenicu kojom gospoduje namjerno *zato da*. Njen predmet i opet jest Crkva i pojedini vjernici.⁶⁹ Pavao je čvrsto uvjeren da jedan sije, drugi zalijeva, a samo jedan — Bog daje rast (1 Kor 3,6). Zato znade da sav njegov trud, koliko god bio neophodan, i sve vjerničko zalaganje, koje hvali i potiče, nije dosta da se ostvari Božji naum: potrebna je Božja milost. Odatle molbenički dio njegovih zahvalnica u kojima dolazi do izražaja zagovorna molitva (usp. točku 5). — *Peto*, molbeničke zahvalnice mole poglavito: a) za krepno trojstvo, vjeru, ufanje i ljubav; Pavao i to shvaća ne samo kao nu-

⁶⁴ DEL VERME M., *n. dj.*, 34 (sa shemom na str. 44). Euharistiju nalazimo i u korpusu pisanca: 1 Sol 3,9; 2 Sol 2,13; 1 Kor 15,57; 2 Kor 1,11; 2,14; 4,15; 8,16; 9,11.12; Kol 3,15; Ef 5,4.20.

⁶⁵ A. HAMMAN, *n. dj.*, 293: »Pavao često upotrebljava *euharisteo* u apsolutnom smislu što označuje sveudiljno stanje kršćaninovo«, njegovu egzistencijalnu situaciju (usp. Rim 1,21; 16,4; 2 Kor 1,11; 4,15; Ef 5,4; Kol 2,7; 3,17; 4,2; 1 Sol 5,18; 1 Tim 2,1).

⁶⁶ Usp. bilj. 62.

⁶⁷ Usp. bilj. 10. — »*Exercitium memoriae*« ili »vježba pamćenja« saveznica je zahvalničke molitve: uočiti dobročinstva Božja, zapamtiti ih, prenositi ih budućim naraštajima, sjećati ih se — sve je to važan element biblijske molitve koja je u biti *anamnesis-ponavljanje sjećanja*. Usp. C. SPICQ, *Les Epîtres pastorales*, 702—703; J. KOLANOVIC, *Euharistija kao memorijal, spomen-čin* u BS 38, 1968, 302—320.

⁶⁸ Usp. bilj. 37. To kratko sažimlje L. CERFAUX, *n. čl.*, 478: »Redovit predmet Pavlove molitve bit će njegova apostolska zadaća, ustrajnost kršćana, njihova vjera, ufanje i ljubav, njihova strpljivost i izdržljivost u progonstvima, njihovo spoznanje Kristova otajstva pa zato i uspjeh njegova apostolskoga života. U biti, to je apostolska molitva, opečaćena poslanjem što ga je Pavao primio od Boga.« Prekrasne molbenice nalazimo u Ef 1,15—19; Kol 1,9—11; Fil 1,9—11; usp. DEL VERME M., *n. dj.* 146 sl; P.—Y. EMERY, *n. čl.*, 436—438.

tarnje stavove duše nego kao božansku snagu što prožima i oblikuje cjelokupan vjernički život; b) za spoznanje Božje volje i spasiteljskoga Božjeg nauma; c) za pronicljivost Misterija Kristova; d) a sve u eshatološkoj perspektivi: da bi vjernici o Parusiji mogli dočekati Gospodina zreli za njegov Dolazak.⁷⁰

13. Pri kraju valja još upozoriti na vrlo važan vid Pavlova mentaliteta, vid koji zahtijeva vrlo istančan studij jer spada, rekli bismo, na veliku novost kršćanske religioznosti, a to je: *Pavlovo shvaćanje o bogostovnosti svega kršćanskog života i zalaganja*.⁷¹ Time prelazimo na nauku o molitvi u najširem, ili točnije: u sveobuhvatnom smislu. Novi zavjet uopće, a Pavao napose ne poznaju napetosti između zasebničke i zajedničke, privatne i liturgijske molitve, kao ni između života i molitve.⁷² Poznaju samo izmjenu ritmova, nužnu u duhovno-tvarnoj situaciji naše uvjetovanosti. Bilo bi veoma važno ispitati temeljne Pavlove izraze koji tu dolaze u obzir: *eusebeia* = *bogoljubnost* ili *pobožnost* // *latreia* = *bogostovlje* ili *bogoslužje*, ali ne obredno // *leitourgia* = *bogoslužje* // *euharistia* = *zahvalnica* (i kao molitva i kao liturgijski sastanak sa spomen-činom Gospodnje Večere) te konačno *diakonia* = *dobrotvornost* ili *karitas*. Ključna mjesta o tome nalaze se u Rim 12,1—2 i 15 te u 2 Kor 8—9 i dr.⁷³ Samo da osjetimo zgusnutost svega toga u konkretnoj egzistencijalnoj situaciji kršćaninovoju, neka nam posluži stranica A. HAMMANA, u odsjeku njegove knjige koji nosi naslov *Prière et culte*:⁷⁴ »Kršćanski je život zahvalničko iskustvo jer produžuje Gospodinovu euharistiju. A sastoji se u prinošenju samih sebe u ognju Duha koji preobrazuje svega čovjeka u peći egzistencije gdje se kršćanin prinosi za živu i bogumilu žrtvu prinosnicu. Kršćanin se sveudilj nalazi u toj situaciji, sveder živi u Božjoj nazočnosti. Njegovo bogoslovstvo uranja ga u otajstvo trojstvena života, ono mu postaje novom naravi te novim životom preobrazuje sav ovaj život... Molitva mu omogućuje da bolje zamjećuje i živi to trajno otajstvo.«

Zaključak

Isus u Djelima 9,11 šalje Ananiju k Pavlu. Daje mu znak: »Eno ga u molitvi!« To je ostala značajka svega Pavlova života i apostolata koji ne poznaje raskola između molitve i djelatnosti. Čudesno za Franju Asiškoga piše Toma Čelanski (Vita II, br. 95): »Non tam orans quam oratio factus — Ne bijaše on molitelj već sama molitva.« To izvanredno vrijedi o Pavlu.

⁷⁰ Potanko o svemu tome nalazimo u DEL VERME M., n. dj., 117—202. Usp. i A. HAMMAN, n. dj., 291—325.

⁷¹ O tome usp. B. DUDA, *Apostolsko djelo kao bogoslužje* u BS 33, 1963, 81—91; ISTI, *Kristovo svećeništvo*... u BS 41, 1971, str. 49, f. Vrlo mnogo toga nalazi se u A. HAMMAN, n. dj., 305—325 (*Prière et culte*).

⁷² V. bilj. 9. Usp. P.—Y. EMERY, n. čl., 435.

⁷³ Tu valja dupsti po komentarima poslanicâ, gdje god se po koja od ovih riječi dolazi. Vrlo je vrijedan odsjek u knjizi A. HAMMAN-a na str. 315—320: *Du culte à la vie chrétienne* gdje je zapaženo najtipičnije mjesto u 2 Kor 9,11—12 (str. 317): Pavao sav svoj život shvaća kao liturgiju-bogoslužje. U sklopu toga njegova je zadaća promicati da poraste *diakonia-dobrotvornost* u crkvama; plod pak te dobrotvornosti bit će izobilnija *euharistia*...

⁷⁴ N. dj., 332.

Pavlova je molitva bitno zahvalnička i popratno molbenička. U njoj čujemo bogat orkestar svih molitvenih oblika. Sva je po Sinu u Duhu Svetome usmjerena k Ocu, u trajnu pokliku: Abba! U toj je molitvi uvijek nazočna sva Crkva, sav svijet. A onda, dakako, sav Pavao, jer mu je evangelizacija svijeta temeljni i sveobuhvatni interes. To je smjerodavno i za našu molitvu: svaki od nas — u Crkvi, iz Crkve, za Crkvu — treba da u molitvi angažirano stoji pred trojstvenim Bogom iz cjelokupnosti svoga poziva, iz totaliteta svoje egzistencije.